

DİN ARKEOLOJİSİ
ve
GÖBEKLİ TEPE

Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım

BİLAL TOPRAK

Din Arkeolojisi
ve Göbekli Tepe
Bilal Toprak
© MilelNihal Yayınları
İstanbul 2022

Birinci Baskı
MilelNihal 2020

Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı
MilelNihal 2022

Genel Yayın Yönetmeni
Hakan Olgun

Sayfa ve Kapak Tasarımı
Bilal Patacı

Son Okuma
Ömer Faruk Gündüz

ISBN
978-605-06488-9-8

Mayıs 2022

Baskı ve Cilt

Step Ajans Reklamcılık, Matbaacılık Tan. ve
Org. Ltd. Şti. Göztepe Mah. Bosna Cad. No:
11 Bağcılar/İstanbul 0212 446 88 46
Matbaa Sertifika No: 45522

MilelNihal Yayınları
Akşemseddin Mahallesi M. Sarper Alus
Sokak No: 4/6 Fatih İstanbul. 0212 533 97 31

MilelNihal Yayınları HİKAV Yayın Kültür
Araştırma ve Eğitim Hizmetleri A.Ş.'ne aittir.
Yayınevi Sertifika No: 40767

BİLAL TOPRAK

Erzurum'da dünyaya gelen Bilal Toprak, ilk ve orta öğrenimini İstanbul'da, lisans ve yüksek lisans eğitimini ise Bursa Uludağ Üniversitesi'nde tamamladı. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı'nda çeşitli kademelerde görev aldı. 2019 yılında İstanbul Üniversitesi'nde "Din Arkeolojisinin İmkânı ve Göbekli Tepe" başlıklı tezini savunarak Dinler Tarihi alanında Doktor ünvanını aldı. 2016-2017 yılları arasında Washington DC'de bulunan The Catholic University of America'da Antropoloji/Arkeoloji bölümünde misafir araştırmacı olarak bulundu. Toprak, 2013 yılından bu yana Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde çalışmaktadır.

İçindekiler

Ön Söz	XI
Kısaltmalar	XIV
GİRİŞ	1
I. ARKEOLOJİNİN ARKEOLOJİSİ:	
TARİHSEL GELİŞİM VE TÜRKİYE’DEKİ SEYİR	7
A. Arkeolojik Düşüncenin Ortaya Çıkışı, Tanımı ve Gelişimi	9
1. Geçmişe Duyulan İlgi	10
2. Arkeoloji Biliminin Tanımı	17
3. Arkeolojinin Tarihsel Gelişimi	22
B. Türkiye’de Arkeolojinin Seyri	42
1. Osmanlı Dönemi: Bir Arkeoloji Laboratuvarı	42
2. Erken Cumhuriyet Dönemi: Yeni Bir Geçmiş Yaratma Fikri	45
3. 1960’lardan Günümüze: Türkiye Arkeolojisinde Kuram Problemi	49
II. ARKEOLOJİ BİLİMİNİN KÖKEN SORUNU VE DİSİPLİNLERARASI ÇALIŞMALAR	53
A. Arkeoloji Biliminin İnşasında Köken Sorunu	55
1. Politik Kökenler	56
2. Bilimsel ve İdeolojik Köken	78
3. Dini Köken: Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisi	87

B. Arkeoloji ve Dinler Tarihi Arasında Disiplinlerarası	
Bir Çalışma Yapmanın Gerekliği	91
1. Sosyal Bilimler ve Disiplinlerarası Çalışmalar	91
2. Arkeoloji ve Disiplinlerarası Çalışmalar	96
3. Dinler Tarihi ve Disiplinlerarası Çalışmalar	99

III. METODOLOJİ: DİSİPLİNLERARASI BİR ALAN OLARAK DİN ARKEOLOJİSİ

A. Arkeoloji ve Dinler Tarihinin Ortak Kavram ve Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış	105
1. Dini Tanımlama Sorunu: Köken Arayışları, Yaklaşımlar ve Açmazlar	108
2. Temel Kavramların Eleştirisi	129
3. Arkeolojide Zaman Tasnifleri ve Neolitik Dönem	154
B. Arkeoloji ve Dinî Gelenekler	166
C. Dini Görünür Kılmak: Maddi Kültür Üzerinden Dini Okumak	171
1. XX. Yüzyılda Arkeolojinin Din Tutumu: “İlgisizlik, Evrimcilik ve Ölüm Tecrübesi	172
2. Disiplinlerarası Bir Alan Olarak Din Arkeolojisinin İnşası	178

IV. DİN ARKEOLOJİSİ PERSPEKTİFİNDEN

GÖBEKLİ TEPE	187
A. Göbekli Tepe'nin Coğrafi Konumu	191
1. Neolitik Dönemde Anadolu	191
B. Ziyaret Tepesi'nden Tapınma Alanına: Bir Keşfin Hikâyesi	198
1. Kara Sabana Takılan Geçmiş	199

2. Klaus Schmidt ve Göbekli Tepe	200
C. Arkeolojik Bir Sit Alanı Olarak Göbekli Tepe	215
1. Göbekli Tepe’de Bulunan Yapılar	215
2. Göbekli Tepe Yapılarının Mimari Özelliği	218
3. Göbekli Tepe’yle Benzer Yapıların Bulunduğu Neolitik Alanlar	221
D. Göbekli Tepe’ye Dair İdeolojik Okumalar	224
1. Hayranlık ve Hayret Üzerinden Göbekli Tepe İmajı	226
2. 1930’lara Dönüş: Göbekli Tepe’ye Milliyetçi Yaklaşımlar	229
3. Ana Tanrıça’dan Önce Eril Tanrı Vardı: Fallus ve Göbekli Tepe	230
4. Göbekli Tepe ve Peygamber: Aden Bahçesi ya da Azer’in Putu	234
E. Göbekli Tepe’nin Sembol ve Tasvir Dünyası	236
1. T Biçimli Dikilitaşlar	238
2. Soyut Semboller	244
3. Hayvan Tasvirleri	246
F. Din Arkeolojisi Açısından Göbekli Tepe’nin Anlam Dünyası	252
1. Göbekli Tepe’nin İşlevine Dair Bazı Düşünceler	254
G. Göbekli Tepe Ne Değildir?	262
DEĞERLENDİRME	267
Kaynakça	277
Fotoğraflar	307
Dizin	313

Yaşadığımız yüzyıl, disiplinlerarası çağ olarak tanımlanmasına rağmen, sosyal bilimler alanında ortak çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır. Bu bağlamda birbirine oldukça yakın iki bilim dalı olmalarına rağmen ülkemizde dinler tarihi ile arkeoloji arasında disiplinlerarası çalışmaların yapılmaması düşündürücüdür. Bilindiği gibi arkeoloji maddi kültür üzerinden insanlık tarihini aydınlatmaya, dinler tarihi ise dinlerin gelişimini ve insan üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışır. Dinin insanlık tarihi üzerindeki etkisinin sadece mabed gibi özel alanlarla sınırlı olmadığı düşünüldüğünde, din bilimcileri ile arkeologların ortak çalışmaları olmadan özellikle uzak geçmişe dair doğru yorumların elde edilemeyeceği muhakkaktır.

Bu kitap, genelde tüm dünyada, özelde dinsel gelenekler bağlamında oldukça zengin bir geçmişe sahip olan Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında yapılan arkeolojik çalışmaların arkeolog ve din bilimcileriyle disiplinlerarası bir düzlemde yapılmasını teklif etmektedir. Arkeologların ve dinler tarihçilerinin ortak çalışmalarla üretecekleri kavramlar, ortak bir dilin inşa edilmesine vesile olacak ve böylece problemlerin çözümüne katkı sunacaktır. Dolayısıyla din arkeolojisi, yeni bir disiplin olarak değil, disiplinlerin duvarlarını aşan ortak bir alan olarak önerilmektedir. Bu durum geçmişi anlamının önündeki engellerin asgari düzeye inmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda son dönemlerin önemli arkeolojik keşiflerinden Göbekli Tepe, oldukça zengin tasvir ve sembol dünyası ile ortak bir çalışma alanı olarak öne çıkmakta ve buradaki teorik düzlemin pratikteki izdüşümü olarak belirmektedir.

Meraklı her okuyucunun rahatlıkla anlayabileceği bir dille kaleme alınan ve doktora tezime dayanan elinizdeki kitabın ortaya çıkmasında çok sayıda kişinin katkısı bulunmaktadır. Ancak en büyük pay, kuşkusuz kitabın her bir satırını okuyarak kıymetli eleştiri ve tavsiyeleriyle hem çalışmamıza ve hem de akademik hayatımıza yön veren kıymetli hocam Şinasi Gündüz'e aittir. Hocamın teşvik edici tavrının böyle bir kitabın ortaya çıkmasındaki en büyük etken olduğunu belirtmeliyim. Araştırma konusunun seçiminde çok büyük desteklerini gördüğüm kıymetli hocalarım Hakan Olgun'a ve Kürşat Demirci'ye şükranlarımı sunuyorum. Vefatından kısa bir süre önce kazı alanında kendisiyle görüşme fırsatı bulduğum, Göbekli Tepe ismiyle bütünleşen Klaus Schmidt'in sıcak ve ilgili tavrının zihnimde önemli bir anı olarak yer aldığını belirtmeliyim. Göbekli Tepe ile ilgili çalışma isteğimizi kendisine aktardığımızda bizi büyük bir heyecanla dinlemiş, birlikte çalışma isteğimizi memnuniyetle kabul etmiş ve ardından kazı alanında bize rehberlik etmişti. Araştırma amacıyla Washington DC'de bulunduğum süre zarfında çalışma alanımla ilgili katkılarını benden esirgemeyen, Sacred Cities of the World ve Archaeology of the Bible Lands gibi derslerinden çok şey öğrendiğim hocalarım Anita Cook ve Sandra Scham'a ve kitabı okuma zahmetinde bulunup, önemli katkılar sunan Mahmut Salihoğlu'na ve arkeolog Haluk Sağlamtimur'a çok teşekkür ediyorum.

Araştırmaya sağladıkları destekten ötürü İstanbul Üniversitesi BAP koordinatörlüğüne ve TÜBİTAK'a çok teşekkür ediyorum. Kütüphane imkânlarından faydalanmamızı sağlayan İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), The Catholic University of America ve Mardin Artuklu Üniversitesi kütüphanelerinin değerli çalışanlarına şükran borçluyum. Görsel materyal hususunda sağladıkları imkânlardan dolayı Şanlıurfa Müze Müdürlüğü çalışanlarına teşekkür ediyorum. Kitabın her aşamasında çok değerli eleştiri ve tavsiyelerini benden esirgemeyen ve bana birçok alanda destek olan kıymetli

hocam Mehmet Alıcı'ya ve kadîm dostum Fatih Zengin'e şükran borçluyum. Kitabın yayın aşamasında yoğun mesai harcayarak teknik süreci üstlenen Bilal Patacı kardeşime minnettarım. Arkeoloji ve Göbekli Tepe ile ilgili buldukları her bilgiyi benimle paylaşma nezaketi gösteren ve "bu kitap ne zaman bitecek?" sorusuyla beni çalışmaya sevk eden dostlarıma ve meslektaşlarıma teşekkür ediyorum.

En nihayetinde eğitimime katkı sunan tüm hocalarıma ve dualarını, maddi ve manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim aileme teşekkürü bir borç bilirim. Bu kitabın ülkemizdeki din arkeolojisi alanındaki tartışmaları başlatacak bir adım olmasını temenni ediyorum.

Bilal Toprak

Mardin-2020